

بازه زندگی زرتشت میان ۸۶۰۰ سال اختلاف

سید حسن فاطمی (موخذ)^۱

چکیده

آگاهی از زمان زندگی هر پیامبر - هرچند تقریبی - به منظور پیروی از او بایسته است. در غیر این صورت، نمی‌توان با اطمینان، هیچ سخن و آموزه دینی را به او نسبت داد و در نتیجه، پیروی از وی ناممکن خواهد بود. تاکنون درباره بازه زندگی زرتشت، سخنان مختلفی گفته شده است. نگاشته حاضر، فهرستی از این دیدگاه‌ها را تهیه کرده تا زمینه پژوهش‌های آینده را فراهم کند. برای نخستین بار است که این تعداد از دیدگاه‌ها درباره بازه زندگی زرتشت، گردآوری و ارائه می‌شود.

واژگان کلیدی

آیین ایران پیش از اسلام، زرتشتی‌پژوهی، پیامبران پیشین، اعتبارسنجی حدیث، کلام

درآمد

پذیرش همه پیامبران الهی علیهم السلام یکی از پیش نیازهای مسلمانی است. قرآن کریم به روشنی فرموده:

أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَ
مَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا
وَاطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ.^۲

پیامبر خدا بدانچه از جانب پروردگارش بر او نازل شده است ایمان آورده است و مؤمنان همگی به خدا و فرشتگان و کتابها و فرستادگانش ایمان آورده‌اند و گفتند: میان هیچ‌یک از فرستادگانش فرق نمی‌گذاریم. و گفتند: شنیدیم و گردن نهادیم، پروردگارا، آموزش تو را خواستاریم و فرجام به سوی تو است.

مسلمانان همه پیامبران را پذیرفته و گرامی می‌دارند. وجود بقعه‌ها و حرم‌های مختلف پیامبران علیهم السلام در ایران و کشورهای اسلامی دیگر و احترام، تبرک‌جویی، توسل و زیارت ایشان از سوی مردم، نشانه‌ای بر این اعتقاد است. هرآنچه از سوی پیامبران به مسلمانان رسیده باشد، نه تنها مورد احترام است بلکه اگر در اسلام نسخ نشده باشد، مورد عمل نیز واقع می‌شود. در حقیقت، مسلمانان آن‌چه از گفتار و رفتار، منسوب به پیامبران الهی است، ملحق به حدیث می‌دانند؛ چراکه همه آنها معصوم بودند و گفتار و رفتارشان، الگوست؛ مگر اینکه به صورت ویژه بخشی از گفتار آنها یا رفتار آنها متناسب با دوره خودشان و یا متناسب با خود ایشان شمرده شده و از الگوگیری آن نهی شده باشد.

مسلمانان برای حدیث اسلامی، سنجه‌هایی قرار داده‌اند تا بتوانند اعتبار آن را بسنجند و در میان منسوبات به معصومان علیهم السلام، نسبت‌های واقعی را از نسبت‌های غیر واقعی بازشناسند. این اعتبارسنجی نسبت به گزارش‌های رسیده از گفتار و رفتار پیامبران پیشین

۲. البقرة، ۲۸۵.

علیهم‌السلام که در واقع، معصومان پیشین هستند نیز ضروری است. هنگامی که انتساب سخن یا کرداری به پیامبری ثابت شود، حدیثی معتبر تلقی شده و قابل بهره‌گیری خواهد بود.

یکی از محورهای اعتبارسنجی حدیث معصومان علیه‌السلام بررسی و به دست آوردن بازه زندگی ایشان است. بدون رسیدن به بازه نسبتاً دقیقی از زندگی معصومان، نمی‌توان طریق معتبری برای دستیابی به سخنان و زندگی آنها به دست آورد. اتصال طریق گزارش‌ها و نیز شناخت افتادگی‌های سندی و یا آسیب‌شناسی‌های متنی و محتوایی، همگی نیازمند تاریخ‌گذاری زندگی ایشان است.

جناب زرتشت، گویا پیامبری است که برای هدایت مردمان ایران قدیم، مبعوث شده بود. اگر گزارش‌های رفتارها و سخنان ایشان، پس از اعتبارسنجی، پذیرفته شود، ملحق به حدیث معتبر بوده و برای مسلمانان هم قابل اعتنا خواهد بود. اما نمی‌توان هر گزارش و انتسابی را پیش از بررسی، پذیرفت. در حقیقت، شأن پیامبران الهی علیه‌السلام فراتر از آن است که هر فرد شناسا یا ناشناسی سخنی را به ایشان نسبت دهد و از دیگران، توقع پذیرش داشته باشد.

از این رو نگاهشسته کنونی در صدد است تا گزارش‌های بازه زندگی جناب زرتشت را فهرست کرده و راه را برای بررسی‌های آینده، باز کند.^۳

پیش‌گفتار

مسلمانان، آن‌دست از آموزه‌های پیامبران پیشین را که از طریق قرآن و یا حدیث معتبر به دستشان رسیده باشد می‌پذیرند؛ خواه بازه زندگی آن پیامبر معلوم باشد یا نباشد. در غیر این صورت، هرچند امکان اعتبارسنجی گزارش‌های دیگر وجود دارد ولی معمولاً، نتیجه آن به اعتبار این گزارش‌ها نمی‌انجامد. در این میان، تفاوتی بین آموزه‌های پیامبران مختلف اعم از اولوالعزم و غیر اولوالعزم نیست.

زرتشت، آموزه‌ای که از طریق قرآن و حدیث معتبر باقی مانده باشد، ندارد. از سوی دیگر، بازه زندگی ایشان، دوره‌ای با درازای ۸۶۰۰ سال را در بر می‌گیرد. این اشکال و ایراداتی از این

۳. به قلم فصلنامه.

دست، سبب شده تا حتی برخی، منکر وجود زرتشت شوند و او را شخصیتی خیالی معرفی کنند.^۴ این نگاشته، خیالی بودن جناب زرتشت را نمی‌پذیرد ولی ابهام درباره او را به قدری زیاد می‌داند که اثبات صدور هیچ گزاره‌ای به وی ممکن نیست.

در این نگاشته، فهرستی از دیدگاه‌های مختلف درباره بازه زندگی زرتشت، گردآوری شده تا زمینه‌ای را برای پژوهش‌های بیشتر فراهم آورد. پیشتر، همین قلم، مجموعه‌ای از دیدگاه‌ها را گردآوری کرده و در سایت راه راستی، ارائه کرده است. اکنون با مطالعات بیشتر، بر آن فهرست، افزوده شده و به در قالب مقاله حاضر ارائه می‌شود. تاکنون نگاشته‌ای که این تعداد از دیدگاه‌ها را درباره بازه زندگی زرتشت گردآوری کرده باشد، یافت نشد. ممکن است با بررسی‌های بیشتر، تاریخ‌هایی دیگر نیز یافت شود.

تاریخ‌هایی که می‌آیند، به عنوان زمان زندگی زرتشت اعم از سال تولد یا عصر او گفته شده‌اند. در برخی از این تاریخ‌ها تصریح به تقریبی بودن شده؛ اما نظر به اینکه چنین ارقامی معمولاً تقریبی است از تکرار واژه «حدود» خودداری شده است. همچنین مراد از «پ. م» پیش از میلاد مسیح است. دیدگاه‌ها از دورترین تاریخی که گفته شده، فهرست می‌شود:

۱. ۹۰۰۰ سال پ. م.^۵
۲. ۸۶۰۰ سال پ. م.^۶
۳. ۸۰۰۰ سال پ. م.^۷
۴. ۶۶۰۰ سال پ. م.^۸
۵. ۶۵۰۰ سال پ. م.^۹
۶. ۶۴۸۰ سال پ. م.^{۱۰}
۷. ۶۴۲۰ سال پ. م.^{۱۱}

۴. ن. ک: مقالاتی درباره زرتشت و دین زرتشتی، ص ۱۱۳؛ دین ایران باستان، ص ۵۳؛ تاریخ ایران، ج ۱، ص ۱۳۵.
 ۵. مقدمه گاتاها سروده‌های اشو زرتشت، ص ۱۷ و ۱۹.
 ۶. زند و هومن یسن، ص ۱۶.
 ۷. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۸۸.
 ۸. کنکاشی بر زندگی و اندیشه زرتشت، ص ۱۳۰.
 ۹. همان، ص ۱۲۵؛ دانش‌نامه مزدیسنا، ص ۳۳؛ زمان زرتشت، ص ۱۹؛ سرزمین زردشت، ص ۲۵۷.
 ۱۰. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۸۹؛ مقدمه گاتاها کهن‌ترین بخش اوستا، ص ۲۶؛ سرزمین زردشت، ص ۲۵۶.
 ۱۱. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۹۰.

۸. ۶۳۴۸ سال پ. م.
۹. ۶۳۴۷ سال پ. م.
۱۰. ۶۳۱۳ سال پ. م.
۱۱. ۶۲۰۹ سال پ. م.
۱۲. ۶۱۸۴ سال پ. م.
۱۳. ۶۱۰۰ سال پ. م.
۱۴. ۶۰۰۰ سال پ. م.
۱۵. ۵۵۰۰ سال پ. م.
۱۶. ۴۵۰۰ سال پ. م.
۱۷. ۳۵۰۰ تا ۳۰۰۰ سال پ. م.
۱۸. ۲۳۰۰ سال پ. م.
۱۹. بین ۲۳۰۰ تا ۲۰۰۰ سال پ. م.
۲۰. ۲۰۵۳ پ. م.
۲۱. ۲۰۰۰ سال پ. م.
۲۲. ۱۹۰۰ سال پ. م.
۲۳. بین ۱۸۰۰ تا ۹۰۰ سال پ. م.

-
۱۲. لغزش‌هایی در شناخت کیش زرتشتی، ص ۶۳
 ۱۳. مقدمه یسنا، ج ۱، ص ۹۴؛ زرتشت و دربار ویشناسپ شاه، ص ۹۵.
 ۱۴. لغزش‌هایی در شناخت کیش زرتشتی، ص ۶۴.
 ۱۵. همان، ص ۶۳
 ۱۶. مقدمه یسنا، ج ۱، ص ۹۴؛ زرتشت و دربار ویشناسپ شاه، ص ۹۵.
 ۱۷. مقدمه گات‌ها کهن‌ترین بخش اوستا، ص ۲۷؛ زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۹۰.
 ۱۸. تاریخ ایران باستان، ج ۴، ص ۲۸۸۴؛ دانش‌نامه مزدیسنا، ص ۳۳؛ تاریخ ایران از آغاز تا انقراض سلسله قاجاریه، ص ۲۵۳؛ سرزمین زردشت، ص ۲۵۵؛ زرتشت و دربار ویشناسپ شاه، ص ۹۵؛ گات‌ها یا سرودهای آسمانی زرتشت، پیش‌گفتار، ص ۳.
 ۱۹. سرزمین زردشت، ص ۲۵۵.
 ۲۰. فرهنگ جامع تاریخ ایران، ج ۱، ص ۴۲۱.
 ۲۱. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۸۸؛ کنکاشی بر زندگی و اندیشه زرتشت، ص ۱۲۵؛ گات‌ها یا سرودهای آسمانی زرتشت، پیش‌گفتار، ص ۵.
 ۲۲. مقدمه یسنا، ج ۱، ص ۹۷؛ مقدمه گات‌ها کهن‌ترین بخش اوستا، ص ۲۷.
 ۲۳. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۹۰.
 ۲۴. زرتشت و دربار ویشناسپ شاه، ص ۹۸.
 ۲۵. تاریخ ایران باستان، ج ۴، ص ۲۸۸۴؛ کنکاشی بر زندگی و اندیشه زرتشت، ص ۱۲۴؛ تاریخ اجتماعی ایران، ج ۱، ص ۴۸۷؛ تاریخ ایران از آغاز تا انقراض سلسله قاجاریه، ص ۲۵۳؛ سرزمین زردشت، ص ۲۵۵.
 ۲۶. زرتشت و دربار ویشناسپ شاه، ص ۹۸.
 ۲۷. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۸۳؛ کنکاشی بر زندگی و اندیشه زرتشت، ص ۱۲۳.

۲۴. سده ۱۸ پ. م. ۲۸
۲۵. ۱۷۶۸ سال پ. م. ۲۹
۲۶. بین ۱۷۵۰ تا ۱۰۰۰ سال پ. م. ۳۰
۲۷. بین ۱۷۰۰ تا ۱۴۰۰ سال پ. م. ۳۱
۲۸. بین ۱۷۰۰ تا ۱۰۰۰ سال پ. م. ۳۲
۲۹. ۱۷۰۰ سال پ. م. ۳۳
۳۰. ۱۶۰۰ سال پ. م. ۳۴
۳۱. بین ۱۴۰۰ تا ۱۲۰۰ سال پ. م. ۳۵
۳۲. نیمه دوم سده ۱۳ پ. م. ۳۶
۳۳. ۱۲۰۰ سال پ. م. ۳۷
۳۴. بین ۱۲۰۰ تا ۱۱۰۰ سال پ. م. ۳۸
۳۵. ۱۱۰۰ سال پ. م. ۳۹
۳۶. ۱۰۸۰ سال پ. م. ۴۰
۳۷. هزاره دوم پ. م. ۴۱
۳۸. هزاره اول پ. م. ۴۲

۲۸. فهرست ماقبل الفهرست، ص ۵۷.
۲۹. کنکاشی بر زندگی و اندیشه زرتشت، ص ۱۲۲؛ مقدمه گاتاها سروده‌های اشو زرتشت، ص ۱۷.
۳۰. گاتاها یا سرودهای آسمانی زرتشت، پیش‌گفتار، ص ۳.
۳۱. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۸۷؛ کنکاشی بر زندگی و اندیشه زرتشت، ص ۱۲۶.
۳۲. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۸۷.
۳۳. کنکاشی بر زندگی و اندیشه زرتشت، ص ۱۲۵.
۳۴. تاریخ ایران باستان، ج ۴، ص ۲۸۸؛ تاریخ ایران از آغاز تا انقراض سلسله قاجاریه، ص ۲۵۳.
۳۵. اسطوره زندگی زردشت، ص ۲۲.
۳۶. مقدمه یسنا، ج ۱، ص ۸۸.
۳۷. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۹۱؛ راهنمای دین زرتشتی، ص ۳؛ اسطوره زندگی زردشت، ص ۱۹؛ زرتشت و دربار ویشناسپ شاه، ص ۹۸.
۳۸. اسطوره زندگی زردشت، ص ۲۲.
۳۹. همان، ص ۲۱.
۴۰. مقدمه یسنا، ج ۱، ص ۸۰؛ مقدمه گاتاها کهن‌ترین بخش اوستا، ص ۲۶؛ راهنمای دین زرتشتی، ص ۳؛ اسطوره زندگی زردشت، ص ۱۹؛ زرتشت و دربار ویشناسپ شاه، ص ۹۹.
۴۱. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۸۵.
۴۲. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۸۱ و ۸۲ و ۸۳ و ۸۶ و ۸۸؛ کنکاشی بر زندگی و اندیشه زرتشت، ص ۱۲۳.

۳۹. اواخر هزارهٔ دوم و اوایل هزارهٔ اول پ. م. ۴۳
۴۰. بین ۱۵۰۰ تا ۹۰۰ سال پ. م. ۴۴
۴۱. بین سده‌های ۱۱ و ۶ پ. م. ۴۵
۴۲. بین سده‌های ۱۰ و ۶ پ. م. ۴۶
۴۳. بین سده‌های ۹ تا ۶ پ. م. ۴۷
۴۴. ۱۰۰۰ سال پ. م. ۴۸
۴۵. بین ۱۰۰۰ تا ۹۰۰ سال پ. م. ۴۹
۴۶. ۹۰۰ سال پ. م. ۵۰
۴۷. ۷۸۴ سال پ. م. ۵۱
۴۸. پیش از سدهٔ ۸ پ. م. ۵۲
۴۹. سدهٔ ۸ پ. م. ۵۳
۵۰. ۶۶۰ سال پ. م. ۵۴
۵۱. سدهٔ ۷ پ. م. ۵۵
۵۲. میانهٔ سدهٔ ۷ پ. م. ۵۶
۵۳. نیمهٔ دوم سدهٔ ۷ پ. م. ۵۷

۴۳. اسطورهٔ زندگی زردشت، ص ۲۰ و ۲۲.
۴۴. زرتشت و دربار ویشناسپ شاه، ص ۹۹؛ سرزمین زردشت، ص ۲۵۷.
۴۵. تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، ج ۶، ص ۳۰۹.
۴۶. تاریخ اجتماعی ایران، ج ۱، ص ۴۸۷.
۴۷. سرزمین زردشت، ص ۲۵۵.
۴۸. خداشناسی زرتشتی، ص ۱۵؛ اسطورهٔ زندگی زردشت، ص ۲۲؛ تاریخ ایران، ج ۱، ص ۱۳۷.
۴۹. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۸۲.
۵۰. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۸۱ و ۸۶؛ کنکاشی بر زندگی و اندیشهٔ زرتشت، ص ۱۲۲ و ۱۲۳ و ۱۲۵.
۵۱. اسطورهٔ زندگی زردشت، ص ۲۰؛ زرتشت و دربار ویشناسپ شاه، ص ۹۸.
۵۲. مقدمهٔ گات‌ها کهن‌ترین بخش اوستا، ص ۴۲.
۵۳. تاریخ اجتماعی ایران، ج ۱، ص ۴۸۹.
۵۴. مقدمهٔ یسنا، ج ۱، ص ۱۰۷؛ مقدمهٔ گات‌ها کهن‌ترین بخش اوستا، ص ۲۸ و ۲۹ و ۳۶؛ زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۷۹؛ پیشگفتار اوستا کهن‌ترین سرودها و متن‌های ایرانی، ص ۱۱.
۵۵. تاریخ ایران از آغاز تا انقراض سلسلهٔ قاجاریه، ص ۲۵۳، تاریخ ایران باستان، ج ۴، ص ۲۸۸۵.
۵۶. تاریخ اجتماعی ایران، ج ۱، ص ۴۸۷.
۵۷. تاریخ ایران باستان، ج ۴، ص ۲۸۸۵.

۵۴. ۶۵۰ سال پ. م. ۵۸
 ۵۵. ۶۴۰ سال پ. م. ۵۹
 ۵۶. ۶۳۰ سال پ. م. ۶۰
 ۵۷. ۶۲۸ سال پ. م. ۶۱
 ۵۸. ۶۱۸ سال پ. م. ۶۲
 ۵۹. ۶۰۰ سال پ. م. ۶۳
 ۶۰. سده ۶ پ. م. ۶۴
 ۶۱. نیمه سده ۶ پ. م. ۶۵
 ۶۲. ۵۸۹ سال پ. م. ۶۶
 ۶۳. ۵۸۱ سال پ. م. ۶۷
 ۶۴. ۵۶۹ سال پ. م. ۶۸
 ۶۵. ۵۶۰ سال پ. م. ۶۹
 ۶۶. ۵۵۸ سال پ. م. ۷۰
 ۶۷. ۵۰۰ سال پ. م. ۷۱
 ۶۸. ۳۸۹ سال پ. م. ۷۲

برخی از تاریخ‌های بیان‌شده قابل جمع‌اند؛ چراکه بعضی از آنها تقریبی و بعضی دیگر با دقت بیشتری همراه است. زرتشتی‌پژوه برجسته، ابراهیم پورداوود درباره بازه زندگی زرتشت می‌گوید:

-
۵۸. دیدی نو از دینی کهن، ص ۱۲۴؛ زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۷۹.
 ۵۹. تاریخ ایران، ج ۱، ص ۱۳۷.
 ۶۰. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۷۹ و ۸۱؛ اسطوره زندگی زردشت، ص ۱۶.
 ۶۱. اسطوره زندگی زردشت، ص ۱۶.
 ۶۲. همان، ص ۱۶.
 ۶۳. مقدمه گاتاها سروده‌های اشو زرتشت، ص ۱۷.
 ۶۴. تاریخ ادبیات ایران از دوران باستان تا قاجاریه، ص ۱۸.
 ۶۵. مقدمه گاتاها کهن‌ترین بخش اوستا، ص ۲۷.
 ۶۶. تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، ج ۶، ص ۳۰۹.
 ۶۷. زرتشت و دربار ویشتاسپ شاه، ص ۹۷.
 ۶۸. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۷۹؛ اسطوره زندگی زردشت، ص ۱۷.
 ۶۹. تاریخ ایران باستان، ج ۴، ص ۲۸۸۴.
 ۷۰. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۷۹؛ کنکاشی بر زندگی و اندیشه زرتشت، ص ۱۲۲.
 ۷۱. زرتشت مزدیسنا و حکومت، ص ۷۹ و ۸۰.
 ۷۲. زند و هومن یسن، ص ۱۶.

در این خصوص (عصر زرتشت) روایات به اندازه‌ای مختلف است که
ابتداً صلح و سازشی میان آنها نمی‌توان داد.^{۷۳}

نیز به گفته او:

هیچ‌یک از مستشرقین و دانشمندان تاکنون موفق نشده که زمان
پیغمبر ایران را با دلایل تاریخی ثابت کند.^{۷۴}

همو می‌گوید:

تحقیقاً نمی‌دانیم محلّ ولادت و زمان زندگانی زرتشت کجا و کی بود؛
چرا؟ برای آنکه زرتشت، متعلق به یک زمان بسیار قدیم است که
دست تاریخ به آستان بلند آن نمی‌رسد.

نتیجه‌گیری

زرتشت از جمله شخصیت‌های کهن است که پیروی از او تا دوره کنونی ادامه یافته است. یکی از نشانه‌های نبود مدرکی معتبر درباره زندگی یک شخصیت کهن، وجود اختلاف نظر زیاد نسبت به بازه زمانی حیات اوست. اختلافی اندک در حد بیست، سی سال، در بسیاری از تحلیل‌ها مشکلی ایجاد نمی‌کند؛ اما اگر اختلاف دیدگاه‌ها، هزاران سال را در بر گرفت، دیگر زمان زندگی آن شخصیت، نامعلوم بوده و امیدی برای صحت انتساب چیزی به وی وجود ندارد. سوگ‌مندان، اختلاف نظر درباره زندگی زرتشت، بازه‌ای ۸۶۰۰ ساله را نشان می‌دهد. این، ابهامی نیست که بتوان به سادگی از کنار آن گذشت. این اشکال، به قدری اهمیت دارد که باورپذیری آموزه‌های این دین را زیر سؤال می‌برد؛ چون هیچ کتاب، سخن و رفتاری را با اطمینان نمی‌توان به جناب زرتشت نسبت داد. با بررسی انجام‌شده، ۶۸ دیدگاه درباره تاریخ زندگی زرتشت، به دست آمد. حتی اگر با جمع برخی از این تاریخ‌ها، نتایج به دست آمده، نصف شود، باز هم با بازه‌ای نامعلوم مواجهیم که امکان انتساب هر آموزه‌ای را منتفی می‌کند. مگر اینکه در بررسی‌های بیشتر، گزاره‌های دیگری که راه حل‌هایی را به دست دهد، کشف شود.

۷۳. مقدمه گات‌ها کهن‌ترین بخش اوستا، ص ۲۶.

۷۴. همان، ص ۴۴.

منابع

۱. اسطوره زندگی زردشت، ژاله آموزگار و احمد تفضلی (م ۱۳۷۵ش)، تهران، نشر چشمه و نشر آویشن، سوم، ۱۳۷۵ش.
۲. اوستا کهن‌ترین سرودها و متن‌های ایرانی، ترجمه جلیل دوست‌خواه، تهران، مروارید، دوم، ۱۳۷۴ش.
۳. تاریخ اجتماعی ایران، ج ۱، ص ۴۸۷، مرتضی راوندی (م ۱۳۷۸ش)، تهران، نگاه، دوم، ۱۳۸۲ش.
۴. تاریخ ادبیات ایران از دوران باستان تا قاجاریه، یان ربیکا (م ۱۹۶۸م)، ترجمه عیسی شهابی، تهران، علمی و فرهنگی، اول، ۱۳۸۱ش.
۵. تاریخ ایران، سیرپرسی سایکس (م ۱۳۲۴ش)، ترجمه سید محمدتقی فخر داعی گیلانی، تهران، دنیای کتاب، چهارم، ۱۳۶۸ش.
۶. تاریخ ایران از آغاز تا انقراض سلسله قاجاریه، حسن پیرنیا (م ۱۳۱۴ش) و عباس اقبال آشتیانی (م ۱۳۳۴ش)، تهران، ختام، نهم، ۱۳۸۰ش.
۷. تاریخ ایران باستان، حسن پیرنیا، تهران، دنیای کتاب، اول، ۱۳۷۵ش.
۸. تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، محمدمهدی ملابری، تهران، توس، اول، ۱۳۷۹ش.
۹. خدانشناسی زرتشتی، مانک جی نوشیروان جی دهالا، ترجمه رستم شهزادی، تهران، فروهر، اول، ۱۳۷۷ش.
۱۰. دانش‌نامه مزدیسنا، جهانگیر اوشیدری (م ۱۳۸۳ش)، تهران، مرکز، پنجم، ۱۳۸۹ش.
۱۱. دیدی نو از دینی کهن، فرهنگ مهر، تهران، جامی، هفتم، ۱۳۸۷ش.
۱۲. دین ایران باستان، دوشن گیمن، ترجمه رؤیا منجم، تهران، فکر روز، اول، ۱۳۷۵ش.
۱۳. راهنمای دین زرتشتی، هاشم رضی، تهران، فروهر، ۱۳۵۲ش.
۱۴. زرتشت مزدیسنا و حکومت، جلال الدین آشتیانی، شرکت سهامی انتشار، اول، ۱۳۶۶ش.
۱۵. زمان زرتشت، جمشید کاووسجی کاتراک، ترجمه کیخسرو کشاورزی، تهران، فردوس، اول، ۱۳۷۳ش.
۱۶. زند و هومن یسن و کارنامه اردشیر پاپکان، ترجمه صادق هدایت، تهران، امیر کبیر، سوم، ۱۳۴۲ش.

۱۷. سرزمین زردشت (اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، تاریخی رضائیه)، علی دهقان، تهران، ابن سینا، اول، ۱۳۴۸ش.
۱۸. فرهنگ جامع تاریخ ایران، عباس قدیانی، تهران، آرون، ششم، ۱۳۸۷ش.
۱۹. فهرست ماقبل الفهرست، پرویز اذکایی، مشهد، آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۷۵ش.
۲۰. کنکاشی بر زندگی و اندیشه زرتشت، کورش نیکنام، تهران، بهجت، اول، ۱۳۹۳ش.
۲۱. گاتاها سروده‌های اشو زرتشت، آبتین ساسانفر، تهران، بهجت، ۱۳۹۰ش.
۲۲. گاتاها کهن‌ترین بخش اوستا، ترجمه ابراهیم پورداوود (م ۱۳۴۷ش)، تهران، اساطیر، اول، ۱۳۷۷ش.
۲۳. گاتاها یا سروده‌های آسمانی زرتشت، ترجمه فیروز آذرگسب، خط غلامعلی عطارچیان، تهران، فروهر، دوم، ۱۳۷۸ش.
۲۴. لغزش‌هایی در شناخت کیش زرتشتی، حسین وحیدی، ۱۳۶۱ش.
۲۵. مقالاتی درباره زردشت و دین زردشتی، ژان کلنز، ترجمه احمدرضا قائم‌مقامی، تهران، فرزانه روز، اول، ۱۳۹۴ش.
۲۶. یسنا، ترجمه ابراهیم پورداوود، تهران، دانشگاه تهران، سوم، ۱۳۵۶ش.
۲۷. مقاله زرتشت و دربار ویشناسپ شاه، بهرام فره‌وشی (م ۱۳۷۱ش)، مجله بررسی‌های تاریخی، شماره ۱ و ۲، بهار و تابستان ۱۳۴۵ش.
۲۸. سایت راه راستی، <http://www.raherasti.ir>.